

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Святослав Воїнов

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ

1. НА ЗЕМЛІ СІВЕРЯН

На крутих пагорбах, що височать понад правим берегом Десни, на північному сході Чернігівщини, за 176 кілометрів від обласного центру мальовничо розкинувся Новгород-Сіверський — одне з найдавніших, міст України, колишній столийний град великого князівства, а нині районний центр. Річка, зважаючись біля самого міста, утворює величезну підкову. прямо до неї збігають круті, густо вкриті садами, вулички. Так само і Дніпро-Славутич, прийнявши в свої обійми красуню Десну, немов під дією її дівочих чар, повторює такий же поворот біля Києва. Недарма, милуючись з-поза Десни неповторними красвидами Новгорода-Сіверського у 1825 році, цар Олександр I захоплено вигукнув: «Та це ж Київ у мініатюрі!».

Особливо неповторне місто у травневу пору, коли розквітають сади, наповнюючи все довкола своїми пахощами. З боку Десни постає воно суцільним садом, з якого ледь виглядають одноповерхові будинокки, а поміж них рельєфно вирізняються контури Успенського собору, Миколаївської церкви і та Сласо-Преображенського монастиря. Місто оточене глибокими ярами, в яких ще можна знайти чимало ягід, грибів, горіхів, диких яблук та груш. А поруч — підземні джерела з кришталеву чистою, холодною водою.

Територія сучасного Новгорода-Сіверського та його округи була, заселена ще здавна. Доказом цього є знахідка у 1933 році на схилах пагорба, яким завершується вулиця Рози Люксембург (територія кляштора), залишків стоянки пізньопалеолітичної доби (V—IV та II тисячоліття до н.е.). Культурні залишки поселення залягали під навесами і в гротах великих піщаних брил, які були житлами й сховищами давніх людей. Тут знайдено кам'яні різці, скребки, вістря та три гігантоліти — унікальні крем'яні знаряддя праці давньокам'яного віку. Значний інтерес становить також ребро мамонта, орнаментоване численними лінійними насічками, кілька фрагментів черепа пізньопалеолітичної людини та численні кістки тварин.²

У IX—X століттях в цих же місцях жили племена сіверян. Про це свідчать численні археологічні знахідки ліпної кераміки роменської культури на території дитинця («Замкова гора»), на підвищенні за ручаєм, в урочищі «Городок», а також південніше дитинця, садибі колишнього ветеринарного училища (вулиця Радянська) та біля Миколаївської церкви. На території дитинця відкрито три сіверянських житла й господарські ями, а в інших місцях — в основному згадана ліпна ке-

рамка та деякі інші вироби.³ Взагалі, за висновками академіка Б. О. Рибаківа, на всій прибережній території міста знайдені сліди слов'янських поселень IX — початку X ст. (залишки споруд, уламки глиняного посуду, інші речі).⁴

Новгород-Сіверський, як і більшість стародавніх міст, зберігає чимало таємниць. Одна з найбільших — час його заснування. Вперше він згадується під назвою Новий Город у «Повчанні» Володимира Мономаха у зв'язку з подіями зими 1078—1079 рр.: «А на ту зиму повоеваша половци Стародуб весь, и аз шед с черниговци и с половци, на Десне изымахом князи Асадука и Саука, и дружину их избиша. И на заутрее за Новым Городом разгнахом силны вой Белкатгина, и семечи и полон весь отяхом».⁵ Але не від цього часу починається історія Нового Городка.

Більшість дослідників тривалий час вважала, що Новгород-Сіверський засновано у 1044 році Ярославом Мудрим. Цю думку підтверджували назвою існуючого у місті найбільшого джерела — Ярославової криниці. Інші (в тому числі і російський історик М. М. Карамзін) пов'язували появу міста з діяльністю київського князя Володимира Святославича. Про це зберігся літописний запис під 988 роком:

«И рече Володимер: «Се не добро, еже мал город около Киева». И нача ставити города по Десне, и по Востри, и по Трубежеви, и по Суле, и по Стугне. И поча нарубати муже лучшие от словень, и от кривичь, и от студи, и от вятичь, и от сих насели грады; бе бо рать от печенег».⁶

Дійсно, за наказом київського князя наприкінці X століття розпочалося будівництво фортець, призначених для захисту середнього Подесення від кочівників.

Стратегічно важливою фортецею на Десні був і Новгород-Сіверський. Використовуючи згаданий літописний запис як доказ і підсумовуючи наслідки розкопок 1979—1984 рр., археологи стверджують, що саме у кінці X століття Новгород-Сіверський дитинець був укріплений валом, основу якого складали дерев'яні конструкції, заповнені землею — так звані городні. Вал був насипаний на культурний шар, у якому знайдені уламки слов'янської ліпної і гончарної кераміки IX—X століття. Уламки такого ж посуду зустрічалися і в насипу валу. Крім того, насипним валом було перекрито одне з сіверянських жител, знайдених на дитинці. Тобто, саме з кінця X століття, з фактом укріплення дитинця і пов'язується час заснування міста.⁷ Цей висновок дав можливість відсвяткувати 1000-річний ювілей міста у 1989 році.

Та є ще одна думка. Уродженець Новгород-Сіверщини, видатний археолог Д. Я. Самоквасов, аналізуючи багатющі археологічні дані, відносив Новгород-Сіверський разом з Черніговом, Переяславом і Стародубом до найстаріших міст слов'янського племені сіверян, які жили в цих містах у IX та X століттях.⁸ Тобто, за думкою вченого, Новгород-Сіверський був заснований у IX столітті.

Дійсно, археологи не заперечують, що наприкінці X століття, до Приходу дружини київського князя, життя на території сучасного міста вже існувало, до того ж, сіверяни жили на всій прибережній території міста. Безумовно, надійним захистом для них на випадок нападу ворогів був дитинець 50-метрової висоти з майже прямовисними схилами, укріплений дерев'яною огорожею. Існував, мабуть, і околиний град з другою лінією укріплень, бо важко пояснити стрімке зростання міста (площею 30 га) до початку XII століття і тим більше важко збагнути, яким чином менш ніж за 100 років з часу заснування місто стало столицею великого князівства, адже для цього йому потрібно було стати значним військово-економічним, політичним і культурним центром з

традиційно розвинутих ремеслами. А вони у місті існували з дохристиянських часів. Про це свідчить хоча б знахідка на його території трьох залізоплавильних печей-домниць X—XI ст.⁹

Безумовно, за наказом київського князя Володимира Святославича (988 р.) місто було значно укріплене. Одночасно з цим запроваджувалась і християнська віра. За існуючою легендою, зафіксованою не лише місцевими краєзнавцями, а й істориками церкви, на сусідньому з дитинцем пагорбі знаходилося язичницьке кам'яне капище, з металевим ідолом, якому сіверяни поклонялись і приносили жертви. При запровадженні християнства ідол був скинутий у Десну, а капище перебудоване на кам'яну Успенську церкву.¹⁰ Навіть цим підтверджується давність міста, бо, як влучно помітив відомий російський історик XVIII століття Г.-Ф. Міллер, «ни город без церкви, ни церковь без города не может быть построена».¹¹

Вивчаючи рельєф місцевості, неважко помітити, що дитинець стоїть острівцем відносно іншої території міста, тобто з одного боку глибокий яр виник не природно, а був зроблений руками людей, щоб створити неприступний пагорб. І це було зроблено ще за дохристиянського часу, мабуть-таки, сіверянами, які піклувалися про оборону свого міста.

Цікаво, що з долею Новгород-Сіверського тісно пов'язана доля міста-побратима Трубчевська. Археологічні розкопки, які систематично проводились у ньому протягом кількох десятиліть, нагромадили багатющій історичний матеріал, за допомогою якого встановлено, що це місто було засноване у IX столітті,¹² тобто раніше, ніж з'явився наказ київського князя про будівництво міст «по Десне, и по Востри, и по Трубежеви, и по Суле, и по Стугне». У всякому разі своє 1000-річчя Трубчевськ відзначив у 1975 році.

Сподіваємось, що систематичні археологічні дослідження Новгород-Сіверського з часом допоможуть уточнити і його вік.

Щодо назви Новгород-Сіверського, то першу її частину, мабуть, принесли з собою як пам'ять про Новгород Великий переселенці з землі словен новгородських. При проведенні розкопок на новгород-сіверському дитинці, поблизу міського валу, знайдено залишки житла з піччю, зробленою з каміння, що типово саме для північноруських земель, а не з глини, як звичайно робили печі на півдні.¹³ Тобто, пічку складав хтось з переселенців, можливо, новгородець. Друга частина у назві міста (Сіверський) вказує на те, що засноване воно на землі літописного племені сіверян.

Уже в другій половині XI століття Новгород-Сіверський стає одним з найбільших міст Чернігово-Сіверщини. З розвитком виробничих сил, зростанням суспільного розподілу праці починається інтенсивне відокремлення ремесла від сільського господарства, з сільської маси виділяються ремісники і оселяються у посаді. Місто швидко перетворюється у ремісничий центр великої хліборобської округи. Городяни виготовляють і збувають сільському населенню сокири, серпи, коси та інше сільсько-подарське знаряддя, глиняний та дерев'яний посуд, зброю, недорогі ювелірні вироби, а в обмін отримують сільськогосподарські продукти.

Вдале розташування міста на високих пагорбах біля глибоководної Десни робило його значним і надійним оборонним пунктом Київської Русі, сприяло розвитку торгівлі і заселенню його ремісничим людом та купцями з інших регіонів.

Зростало місто, будувались і церкви. На захід від дитинця, за міським валом знаходився посад. Тут, на пагорбі біля Десни, 1086 року була побудована ще одна кам'яна церква — Миколаївська. Її закладна дошка була знайдена у 1760 році при будівництві дерев'яної церкви¹⁴ і тринадцять років зберігалась в ній на місці знахідки, у східній частині олтаря.¹⁵

А за півтора кілометри від міста, на крутому пагорбі над Десною, в одному з найкрасивіших місць цієї округи, був заснований Спаський монастир. Одні дослідники вважають, що сталося це у 30-ті роки XI століття, інші говорять про початок XII століття. Конкретну дату називає історик церкви, бібліограф В. В. Зверинський. На його думку, монастир «заснований у 1033 році князем Мстиславом Володимировичем Тмутороканським на подяку Богу за отриману перемогу над князем київським Ярославом».¹⁶ За свідченням невідомого новгород-сіверського автора монастир заснований у 1036 році Ярославом Мудрим.¹⁷ Будучи чернігівським князем, Мстислав, напевно, нерідко бував і в Новгороді-Сіверському та його окрузі, де було чимало заповідних місць для полювання, бо був завзятим мисливцем. Міг у 1036 році бути у Новгороді-Сіверському і Ярослав Мудрий, бо тоді помер Мстислав і його землі перейшли до Ярослава.

На жаль, перші споруди Спаського монастиря не збереглися. Археологам вдалося поки що знайти і дослідити тільки рештки фундаменту Спаського собору XII століття.

Роповідь про місто над красунею Десною буде неповною, якщо не згадаємо про давні місцеві назви, так звані топоніми, що збереглися від княжих часів. У назві озера Жгань, що знаходиться у межах міста, відчувається подих віків. Та яку таємницю зберігає ця незвичайна для озера назва? Адже за словниками давньоруської мови вона походить від слова «жга», тобто «жар», «спека». А втім, у давнину для мешканців міста озеро було улюбленим місцем рибалки.

У назві урочища Лодійна (поблизу міста), яке було ще відоме на початку XX століття, вбачається місце заготівлі лісу, будівництва та спуску на Десну лодій (човнів), якими купці везли на південь мед, жи-то та дороги хутра.¹⁸

А ось ще один топонім, що зберігся — Ярославова криниця, яка вже згадувалась. З давніх-давен існує вона на Заруччі — одному з найстаріших районів міста. За легендою, повертаючись у 1044 році з литовського походу, Ярослав Мудрий завітав до Новгород-Сіверського. Тут його пригостили чудовою криничною водою. Довго стояв Ярослав над джерелом, час від часу зачерпуючи долонями воду. Навічно зберігся в народній пам'яті цей князівський приїзд.

Та існує й інша легенда. Неподалік від криниці, у глибокому яру, був дубовий гай — улюблене місце полювання на диких кабанів. Не раз приїздив сюди відпочити від мирської суєти і розважитись Ярослав Мудрий. Любив сидіти біля криниці. Отож, і увічнілось його ім'я у цій назві. Ще й зараз жителі Заруччя, прокладаючи водогінні мережі, знаходять на більш ніж метровій глибині дубові бруси — рештки якоїсь дороги, що йшла від криниці углиб яру. Через підвищену вологість ґрунту бруси добре збереглись.

Протягом багатьох віків щедро пригощає Ярославова криниця новгородсіверців і гостей міста смачною холодною водою. За до революційних часів до неї підключено міську водопровідну мережу. А на старому будинку водокачки, біля джерела, встановлена пам'ятна дошка, що нагадує про старого князя Ярослава Мудрого.

З улюбленою розвагою князів — полюванням на диких тварин — пов'язана ще одна назва — Цупринський яр, що починаючи з Заруччя, тягнеться через місто паралельно сучасній вулиці Свердлова. До революції це було улюблене місце відпочинку новгородсіверців і згадки про нього збереглися у спогадах багатьох вихованців тутешньої чоловічої гімназії. Полюбляли вони цей яр за його первозданну красу, чепурний вигляд, багату різноманітну рослинність. Навіть ще сорок років тому все це було: запашні трави, квіти, щавель, а з ягід — суниці, ожина, барбарис і навіть горіхи, дікі груші.

Першим намагався розгадати таємничу назву яру М. О. Максимович. В одному із своїх досліджень, присвячених «Слову о полку Ігоревім», він пише: «В Новгороде-Северском есть овраг, называемый Цупринским рвом: не есть ли это испорченное слово «Зубрицкий», и не водились ли там встарину зубры?». Відповідь на це запитання можна знайти у невідомого автора «Історії Русів». Розповідаючи про визволення Новгорода-Сіверського у 1648 році козаками на чолі з полковником Родаком, він пише: «Родак... повів атаку на місто з Зубрівського рову, названого так по бувшому тут Князівському звиринцеві та звірах, що в ньому були, зубрами званими».²¹

Подібні звиринці у Київській Русі існували як заповідники для збереження і регулювання поголів'я звірів. У XI столітті був такий заповідник і у Києві, один з районів міста навіть зберіг до наших днів назву «Звіринець». Отож, і Новгород-Сіверський в ті далекі часи відіграв важливу роль у збереженні природи. З часом значення назви «Зубрівський» було призабуте і яр став Цупринським. Та ще раніше, у княжі часи, слово «зубр» русичами не вживалось, воно польського походження. У Київській Русі, і зокрема, на Новгород-Сіверщині, водились дикі бики — тури, дуже схожі з зубрами. Напевно, у князівському звиринці, що згадувався, розводили все ж таки турів і звався він Турівським та за часів польсько-литовського панування ця назва змінилася, він став Зубрівським. До речі, саме в Цупринському яру вже в наші, 50-ті роки, був знайдений череп тура, який тривалий час експонувався у місцевому краєзнавчому музеї.²²

Для наших предків дикий тур був символом хоробрості і сили, пам'ять про цю могутню тварину збереглася в численних географічних назвах, легендах, фольклорі. Тому зовсім не випадково автор «Слова о полку Ігоревім» називає князя Всеволода Святославича «Буй-Туром», нагадує, що дружинники Рюрика і Давида «рыкають, акы тури, ранены саблями». Він добре знав і постійно бачив цих тварин у Новгороді-Сіверському.

На жаль, за радянських часів первісну красу Цупринського яру за недбано, він перетворився в стічну канаву, у величезний смітник. Щезла майже вся рослинність. Знищено ще один куточок незайманої природи, яка так приваблює жителів і гостей стародавнього міста.

2. СТОЛЬНИЙ ГРАД

Значно зміцнивши великокнязівську владу, київський князь Володимир Святославич завершив об'єднання східнослов'янських земель у складі Київської Русі. Дальший розвиток і зміцнення феодальних відносин призвів до посилення прагнення місцевих феодалів вийти з-під влади великого київського князя. Тому у міжусобній боротьбі, яка після смерті князя Володимира розгорілася між його синами — київським Ярославом і тмутороканським Мстиславом, — чернігівські бояри і дружина підтримали останнього. Перемога Мстислава призвела до появи великого, незалежного від Києва, князівства з центром у Чернігові. Та після смерті Мстислава у 1036 році Ярославу вдалося повернути ці землі під свою владу. Ярослав Мудрий помер у 1054 році і його спадщина була розділена між п'ятьма його синами. Чернігівське князівство дісталось Святославу Ярославичу. У 1073 році він зайняв великокнязівський стіл та невдовзі помер.

І знову ожили чвари на Русі, почалось полювання за нащадками Святослава. Рятуючись від підступних родичів, його син Олег тікає до Тмуторокані, а Чернігівське князівство переходить до Володимира Мономаха. З цього часу починається багаторічна боротьба Олега Святославича («Гориславича») з Мономаховичами за справедливість, за повернення батьківської спадщини. Пройшло чимало років, аж поки він

своїми діями не примусив князів зібратись на з'їзд для вирішення питання про: принцип династичного розподілу Русі. З'їзд відбувся у 1097 році в місті Любечі. Його учасниками були великий князь київський Святополк Ізяславич, переяславський князь Володимир Мономах, смоленський князь Давид Святославич, чернігівський князь Олег Святославич, володимиро-волинський князь Давид Ігоревич та теребовлянський князь Василько Ростиславич.

Князі домовились про припинення міжусобних воєн і проголосили принцип «кождо да держить отчину свою», тобто кожен князь мав володіти успадкованими землями і зобов'язувався не зазіхати на володіння інших князів. З'їзд сприяв не лише припиненню міжусобиць, а й об'єднанню князів для боротьби проти половців. Згідно з його рішенням Чернігівська земля була закріплена за Святославичами і ділилася на три князівства — Чернігівське, Новгород-Сіверське та Муромо-Рязанське.¹ Новгород-Сіверське князівство відокремилось від Чернігівського у 1098 році, його першим князем став Олег Святославич.

Межі князівства дослідниками до цього часу чітко не визначені через відсутність прямої інформації у письмових джерелах, проте аналіз літописних свідчень дозволяє зробити висновок, що це була досить велика (близько 160 тисяч кв. км) територія від непрохідних Замглайських боліт та річки Снов (права притока Десни) на заході до верхів'їв Дону на сході, від верхів'їв річок Сули та Псел (ліві притоки Дніпра) на півдні до верхів'їв річки Угри та гирла річки Москви (ліві притоки Оки) на півночі.²

Територіально-політичне ядро князівства складала земля в середній течії Десни та пониззі Сейму в округах Новгород-Сіверського, Путивля, Глухова і Трубчевська, межах сучасних Чернігівської та Сумської областей України та Брянської області Росії. Входили до нього також Земля Вятичів (літописна назва південної частини плеємної території вятичів, площею 75—100 тисяч кв. км), Курське Посем'я з Вирською волостю (територія в середній та верхній течіях Сейму, загальною площею понад 20 тисяч кв. км), Дреговичі (літописна назва частини плеємної території дреговичів навколо Случевська, Клечеська та Рогачева, загальною площею понад 25 тисяч кв. км) та так звана Сновська тисяча в межах сучасних Сосницького, Менського, Корюківського, Щорського, Семенівського районів Чернігівської області та Клімівського, Новозибківського та Стародубського районів Брянської області, загальною площею близько 14 тисяч кв. км.³

На широких просторах створеного князівства літописи згадують десятки міст. Серед найбільш значних з них, крім стольного града Новгород-Сіверського, можна назвати Трубчевськ, Путивль, Рильськ, Курськ.

У складі Сновської тисячі до князівства перейшли міста Сосниця, Хоробор, Блестовит, Севськ, Болдиж, Кром, Корачев, Сновськ, Стародуб та Ропеск. Та вже у другій половині XII століття більшість з них була загарбана чернігівськими князями. Тоді ж відійшла до Чернігова і Земля Вятичів, за яку новгород-сіверські князі отримали як компенсацію Посем'я з містами Вирь, Попашь, Ольгов тощо.⁴

Найбільш значним містом нового князівства був Новгород-Сіверський; Отримавши статус стольного града, він почав швидко рости. Розквіт міста припадає на середину XII століття. Його центральною, найбільш укріпленою частиною залишається дитинець площею до 2 га, що височів крутим 50-метровим пагорбом над глибоководною Десною. У ньому розмістилась князівська резиденція, тут зосередилась феодальна верхівка князівства.

Оборонні споруди дитинця, побудовані ще наприкінці XI століття, були реконструйовані. Внаслідок цього потужність земляних укріплень збільшилась майже вдвічі. Стіни валу були зроблені з товстих дубових та соснових колод у вигляді зрубів (городень), які усередині були вповнені землею. Для захисту від гниття і пожеж стіни грубо обліплювались глиною. Вгорі на них стояли дерев'яні круглі ганки, в яких були отвори для стрілянини. На рогах стіни та над воротами були збудовані дерев'яні вежі або башти. На стінах було заготовлене каміння, щоб кидати на голови наступаючих ворогів, та діжки з водою на випадок пожежі. З внутрішнього боку стін були комори, будовані з тесаного дерева, де можна було переховувати всяке майно. Покрівлі цих комор служили помостом для оборонців. Єдиний в'їзд у дитинець був з півдня. Для забезпечення міста на час облоги водою з дитинця був проритий прямо в Десну підземний хід.

Князівський двір знаходився, вірогідно, у північно-західній частині дитинця. Саме тут археологами знайдена «медуша» — погріб площею понад 50 кв. метрів для зберігання усіляких напоїв. У підлозі цієї споруди влаштовано багато лункоподібних ямок. Дно ямок залито вапном, в якому відбито сліди днищ амфор-корчаг, що колись стояли тут вертикально паралельними рядами. Знайдені в «медуші» і їх численні уламки. У цих великих дворучних посудинах доставляли з Криму вина, олію і прянощі.

Розміри знайденої «медуші», яка вмщувала не менш 100—120 півторавідерних амфор, свідчать про багатство і високе становище в суспільстві її власника. Ним міг бути лише князь. Билини і літописи постійно розповідають про численні банкети на князівських дворах, коли мед і пиво лились рікою. Для цих свят і запасали князі дорогі напої.

Поряд з «медушею» виявлені погребі, де, судячи по кістках тварин і риби, зберігались харчі. Тут же знайдені обрізки срібних злитків, застібки-фібули, срібло для чистки коней і залізна шпора, інкрустована золотим дротом.

Неподалік знайдені численні уламки цеглин-плінф, що вказують на близькість руїн якоїсь цегляної споруди, можливо, князівського палацу чи храму.

Та, мабуть, найцікавішою знахідкою виявилась кругла свинцева печатка. Такими печатками, як сучасними пломбами, на Русі скріплювали важливі державні документи. Печатка з новгород-сіверського дитинця на одному боці має зображення чоловіка у князівській шапці з восьмиконечним хрестом у руці на повний зріст, а на іншому — зображення святого Миколи. Це дуже рідкісний екземпляр печатки, що належала середньому сину Ярослава Мудрого — Святославу, засновнику династії всіх чернігівських і сіверських князів, прадіду Ігоря.⁵ Знахідка печатки на дитинці підтверджує, що саме тут була резиденція новгород-сіверських князів.

Якщо з півночі до дитинця притиснулась Десна, то з інших боків він був оточений «окольным градом» площею близько 30 га, в якому жила основна маса городян — ремісники, купці, княжа і боярська челядь. «Окольний град» в першій половині XII століття був також добре укріплений земляним валом і частоколом з колод, кінці яких були загострені.⁶ Попереду валу був виритий рів. За «окольным градом», у південно-західній частині давнього міста, в районі Миколаївської церкви був розташований острог з Острожними воротами. Це була територія міста з легкою огорожею з кілків або частоколу.

У місто можна було потрапити через троє воріт: Чернігівські, Курські та Водні. Над ними були побудовані башти.

Чернігівські ворота знаходились між дитинцем і Миколаївською церквою (кінець сучасної вулиці Радянської). Від них через Миколаївський міст вздовж сучасних вулиць Петровського та Куйбишева, повз кладовище йшла стара чернігівська дорога.

Курські ворота були розташовані в південно-східній частині міста, на початку сучасної вулиці Комуністичної (раніше тут була Воскресенська церква). Від них через колишню Глухівську вулицю (зараз вулиця Леніна) йшла дорога на Курськ.

Водні ворота знаходяться біля Десни між дитинцем і кляштором (кінець сучасної вулиці Комуністичної). Поблизу цих воріт була пристань, сюди підпливали купецькі лодії.

У XII столітті «кокольний град» був вже густо заселений. Якщо у X—XI ст. тут переважали житла, частково заглиблені у ґрунт, то в XII столітті — наземні будови зрубного типу з глинобитними чи кам'яними печами в одному з кутів. Підлога у будинках була з дощок, а під нею робили просторі підвали. Поблизу жител знаходились господарчі споруди (ями-льохи, сараї та інше). При археологічних розкопках на території міста знайдено чимало різноманітних виробів, що характеризують побут його мешканців: глиняний посуд, замки і ключі, різноманітний сільськогосподарчий інвентар (серпи, коси, жорна), предмети побуту (кістяний гребінь, прясла, кресала, ножі), металеві й скляні прикраси (браслети, гірстні, серезки, височні кільця), предмети озброєння (сокири, наконечники списів, сулиць, стріл) тощо.⁷

Основу економіки стародавнього Новгород-Сіверського, безумовно, складали розвинуті ремесла, торгівля та сільське господарство. Майже все ремісниче виробництво було сконцентроване на посаді, про що свідчать знахідки різноманітних залишків залізобного, ковальського, ювелірного, гончарського, косторізного та інших ремесел. Частина ремісників знаходилась у певній залежності від феодалів, що підтверджується наявністю княжих клейм на окремих категоріях знахідок.⁸ Умілі майстри виготовляли різноманітні предмети побуту, посуд, прикраси, а також зброю для князівських дружинників: мечі, бойові сокири, стріли, списи тощо.

Про численні торговельні зв'язки міста свідчать знайдені вироби з прибалтійського бурштину, східні скляні посудини й намисто, фрагменти візантійських поліхромних керамічних тарілей, пряслиця з овручського шиферу, уламки жорен з волинського туфу, скляні браслети київського і візантійського виробництва та уламки грецьких амфор-корчаг.⁹

За містом на території найближчої округи і далі розкинулись князівські села, які приносили князю численні прибутки. Величезні багатства, зосереджені в них, викликали подив навіть у літописців. Ось як пише літопис про пограбування у 1146 році київськими і чернігівськими князями княжих сіл в околицях Новгород-Сіверського:

«И оттоуда шедше, сташа оу Мелтекове селе, и оттоуда пославше и заграбиша Игорева и Святославля стада в лесе, в Порохни. Кобыл стадных 3000, а конь 1000. Пославше же по селом пожгоша жита и дворы... и доста на Игорево селче, идеже быше оустроил двор добре. Бе же тоу готовизни много в бретьяничах и в погребе вина и медове и что тяжкого товара всякого, до железа и до меди, не тягли бяхоуть от множества всего того вывозити. Давидовича же повелеста имати на возы себе и воем, и потом повелеста зажечи двор и церковь святого Георгия, и гоумно его в немже бе стогов 9 сот».¹⁰

Важливим промислом та засобом до існування для більшості населення, як міського, так і сільського, у XII столітті було мисливство.

Для князів це теж був і промисел, і найулюбленіше заняття. М'ясо використовувалось для їжі, а шкури йшли на виплату податків, данини завойовникам, розрахунків за інші повинності. Хутро незабаром стало використовуватись замість грошей, як засіб платежу. Захоплюючи найкращі мисливські угіддя, князі інколи навіть провокували виникнення народних повстань.

Значним центром мисливського промислу був і Новгород-Сіверський. У літописах неодноразово згадуються вирази «десять ловы», «на ловы ехати» в значенні «їхати на полювання». Неодноразово був на ловах під Новгородом-Сіверським чернігівський князь Мстислав Володимирович Тмутороканський. І помер він мисливцем: «Мстислав изиде на ловы», «да разболеся и умре».

Саме тут існував єдиний на Чернігівщині заповідник для збереження диких турів у Цупринському (чи Турівському) яру. За легендою, у цих місцях полював на диких кабанів Ярослав Мудрий, відпочиваючи біля криниці, яка зберегла його ім'я. А в селі Псарівка (зараз село Свердловка Коропського району) новгород-сіверські князі утримували у великій кількості мисливських собак.

На Новгород-Сіверщині було також розповсюджене полювання на диких звірів (у більшості на великих копитних) за допомогою гепардів (пардусів). Лише про новгород-сіверського князя Святослава Ольговича (батька героя «Слова» Ігоря Святославича), який мав звичку дарувати гепардів, згадує іпатіївський літопис. У 1147 році він подарував гепарда Юрію Довгорукому: «...еха наперед к Гюргеви и да ему пардуса». Там же зберігся запис про передачу ним гепарда князю Ростиславу: «...да Святослав Ростиславу пардуса и два коня борзе».

Найулюбленішою розвагою новгород-сіверських князів було також соколине полювання, хоча промислового значення воно не мало. Знаходячись у найближчому оточенні князя Ігоря Святославича, невідомий автор «Слова о полку Ігоревім» не лише тринадцять разів згадує сокола, але й яскравими поетичними образами змальовує всі тонкощі цього лицарського полювання.

Новгород-Сіверський був оточений лісами і для жителів великою підмогою було бортництво (борть — це дерево з дуплом, в якому оселялись дикі бджоли, що давали мед та віск).

Займались новгородсіверці і рибальством, тим більше, що Десна і прилеглі озера були багаті рибою. Серед археологічних знахідок у місцевому краєзнавчому музеї зберігається деяке рибальське знаряддя: грузила від сітки, риболовні гачки.

Досить жвавим було культурне життя міста. Серед городян доволі широко була розповсюджена письменність. При розкопках знайдено давньоруське писало — залізний стержень, один кінець якого загострений, а другий виконаний у формі лопаточки. Цим інструментом писали на бересті або спеціально навощених дощечках. При цьому лопаточка відігравала роль сучасної гумки: нею загладжували вошану поверхню, аби зробити новий запис. Крім писала, знайдені й уламки посудин з прошкрябаними на них написами. Так власники помічали свої речі.

У Новгороді-Сіверському існувала своя літописна традиція. Зокрема, відомий так званий літопис Полкарпа — хроніста князя Святослава Ольговича. Після смерті князя він деякий час служив його дітям. Його літопис простежується протягом 30 років (з 1141 приблизно до 1171 року).¹² Відома також сімейна хроніка князя Ігоря Святославича (кінець XII — початок XIII ст.). До найближчого оточення цього князя, як уже згадувалось, належав і невідомий автор «Слова о полку Ігоревім» — видатної пам'ятки світової культури.

Розвинутим було у місті і архітектурне будівництво. Протягом X — XII ст. на його території і в Спаському монастирі було побудовано не менш шести мурованих храмів. Крім Успенської та Миколаївської церков, які вже згадувались, існувала також князівська церква на дитинці (Замкова гора). Рештки її будівельних матеріалів виявлені при розкопках 1979—1984 рр. За припущенням археологів, церква була побудована на початку XII ст. Олегом (Михайлом) Святославичем (дідом Ігоря Святославича) на честь свого святого патрона, була центральним храмом міста і в ній був похований Олег, брат Ігоря.¹³

Дійсно, літопис згадує про смерть в 1180 році новгород-сіверського князя Олега Святославича, який був похований у Михайлівській церкві: «Преставися Олег Святославич місяца генваря в 16 день и положиша у святого Михаила. Потом же Игорь брат его седе в Новгороде-Северськемь».¹⁴

На жаль, церква, яка, мабуть-таки, існувала на дитинці, не могла бути центральним храмом міста, а скоріше була власного, князівською, бо не кожен городянин міг потрапити до князівської резиденції. А у власних, домових церквах князів не ховали — то мав би бути дійсно чи центральний храм міста, чи найбільш святе місце — монастир.

Центральним храмом міста від початку була Успенська соборна церква. За дореволюційними джерелами, і насамперед церковними, Михайлівська церква знаходилась-таки на території Спаського монастиря. Цікавий запис з цього приводу знаходимо у нарисі невідомого автора, опублікованому Іваном Самчевським у 1853 році: «В 1179 году скончался князь новгород-северский Олег Святославич и погребен при церкви Михаила Архангела; по запискам найдено, что церковь сия была внутри монастыря и на месте оной после построена церковь Успения Богоматери».¹⁵

Свої доповнення до цього там же вносить інший автор: «Храм Святого Архистратига Михаила был в монастыре, иконостас онаго храма отдан в село 1801 года; по иконостасе можно видеть, что небольшая церковь была и чаятельно приделана при большой Преображенской».¹⁶ Отож до цього часу невідомо, де саме стояв той храм, але зовсім не випадково на шпилі монастирської надвірної вежі-дзвіниці здавна був встановлений флюгер із зображенням Архистратига Михайла.

Сліди існування ще однієї невідомої церкви XII ст. виявлені у 1982 році при проведенні розкопок у районі сучасної базарної площі. Тут було знайдено житло другої половини XII ст. з піччю, частково викладеною з цілих та фрагментованих плінф, які використовувались при будівництві церков. Вони датуються серединою — другою половиною XII ст. і суттєво відрізняються від будівельних матеріалів, знайдених на Замковій горі, та від цегли монастирського Спаського собору.¹⁷

З усіх стародавніх храмів Новгорода-Сіверського найбільш докладні відомості збереглись саме про Спаський собор, а по його фундаменту можна скласти досить повне уявлення про зовнішній вигляд пам'ятки. У 1790 році за вказівкою Катерини II собор було розібрано, і на його місці у 1791—1796 рр. за проектом відомого архітектора Дж. Кваренгі був зведений новий великий собор, що існує і зараз. При розбиранні старого собору було знайдено овальний камінь з написом про те, що побудований він князями Володимиром та Ізяславом Давидовичами (1124—1140 рр.).¹⁸

Фундамент собору досліджувався у 1954—1956 рр. і пізніше — у 1981—1982 рр. Проведені роботи дали можливість відтворити план стародавньої будівлі. Собор являв собою чотиристовпний храм з трьома апсидами, прямокутним притвором із заходу і півкругами з півночі та півдня. Розміри його (без притвора і півкругів) 19,9 x 13,5 м. Підлога у

храмі була цегляна з поливою жовтого, зеленого, темно-вишневого та синьо-чорного кольорів. Зустрічаються також поліхромні цеглини з візерунком по зеленому фону та з великими жовтими краплинами на зеленому фоні.

Собор був розписаний фресками, численні фрагменти яких зібрані при розкопках. На деяких з них збереглися прошкрябані давні написи (граффіті). Знайдено також фрагмент бронзового позолоченого окладу ікони, орнаментованого виямчатими емаллями.

Зовні будівлю прикрашали складнопрофільовані пілястри. Пам'ятка відноситься до місцевої Чернігово-Сіверської архітектурної школи і нагадує славнозвісну П'ятницьку церкву в Чернігові. Дослідження фундаменту Спаського собору дали можливість встановити раніше невідомий факт існування на Новгород-Сіверщині оригінальної архітектурної школи. Спеціалісти відносять час зведення собору на кінець XII — початок XIII ст. За їх думкою, замовником будівництва був князь Ігор Святославич або його діти.²⁰

Мабуть-таки, стерті з лиця землі татаро-монгольськими завойовниками, палаци і храми стародавнього Новгорода-Сіверського так само вражали б наше уявлення і захоплювали, як вражає нев'януча краса «Слова о полку Ігоревім», бо створені вони були на одній землі, в один час руками і розумом талановитих майстрів.

Таким чином, завдяки розвитку ремісничого і сільського виробництва, торгівлі та значним культурним надбанням, Новгород-Сіверський у середині XII ст. перетворився на важливий економічний, політичний і культурний центр Київської Русі, став другим за значенням містом після Чернігова у Чернігово-Сіверщині. Саме тому ці головні міста переходили до нових князів за лінією літвичного сходження: коли «старший князь Чернігівський здобував Київ — до Чернігова переходив князь Новгород-Сіверський; переходи відбувалися по лінії брат після брата, спочатку серед старшої лінії, а потім — молодшої».²¹

Історія Новгород-Сіверського князівства пов'язана з діяльністю представників князівських династій Давидовичів та Ольговичів. Останні, прагнучи до самостійності, нерідко займали незалежну від Києва чи Чернігова принципову позицію, намагались відстоювати свої законні права і тому мимоволі ставали учасниками феодальних усобиць. Жертвою князівських сутичок та інтриг неодноразово був і Новгород-Сіверський. Місто зазнавало нападів з боку чернігівських та київських князів. Так, у 1145 році, коли помер великий князь київський Всеволод Ольгович, його брати Ігор і Святослав намагались скористатись своїми правами на Київ, та кияни запросили на свій стіл князя Ізяслава, онука Мономаха. Невдовзі Ігоря було вбито, а Святослав був обложений у Новгороді-Сіверському союзниками Ізяслава. Ось що пише про це літопис:

«И поидоша Новоугородоу. И пришедше сташа переспы. Оттоуда идоша стрельци ис товар к граду, к вратом Черниговским, и тоу бишася много. Оутреи же день исполчишася и поидоша к вратом Коурьским... И начаша ся бити и бысть налога велика гражаном и вбодоша я в врата острожная, и много бе оу них оубитых и оураненых».²² Та міста взяти не вдалося.

Через шість років, у 1152 році, ситуація повторилась: переслідуючи Святослава Ольговича за його союз з Юрієм Довгоруком, до Новгорода-Сіверського знову підійшли війська Ізяслава київського та його союзників. І знову була бійка, і знову горів острог.

Ще й пізніше, у 1176 році, ведучи міжусобну війну з Олегом Святославичем, напав на місто Святослав Всеволодович, князь чернігівський, та спалив монастир.

Князівські чвари дорого обходились українській землі. Вони підривали економіку, гальмували розвиток культури. Гинули тисячі без винних людей, руйнувались міста і села, знищувались безцінні пам'ятки архітектури та культури. Не випадково, що з другої половини XII ст. простежується поступове ослаблення Новгород-Сіверського князівства, зменшується його територія. Всі ці негаразди боляче позначились на економічному і культурному розвитку Новгород-Сіверського, якому неодноразово доводилось захищатись від князів-сусідів і витратити багато часу і коштів на відбудову втраченого, на укріплення оборони.

ПРИМІТКИ:

1. На землі сіверян

- 1 В літературі радянських часів зустрічається викривлена назва церкви — Микільська. Слід називати: Миколаївська церква, Миколаївський спуск (зараз вулиця Коротченка), Миколаївський міст (біля згаданої церкви).
- 2 Шовкопляс І. Г. Археологічні дослідження на Україні. (1917—1957). — К., 1957 — С. 47.
- 3 Моця О. П. Становлення Новгород-Сіверського в контексті теорії бінарних опозицій // Археологічні старожитності Подесення. — Чернігів, 1995. — С. 104.
- 4 Из истории Новгорода-Северского: Документы и материалы. — Чернигов, 1989. — С. 14. — Документ № 1.
- 5 Там само. — С. 15. — Документ № 2.
- 6 Повесть временных лет. — М. -Л., 1950. — С. 83.
- 7 Моця О. П. Вказана праця. — С. 104.
- 8 Самоквасов Д. Я Археологическое богатство Малороссии // Живописная Россия. СПб. — М., 1897. — Т. 5. — С. 85.
- 9 Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 545.
- 10 Материалы для историко-статистического описания Новгород-Северска (Вступ, статья И. Самчевского. — К., 1853. — С. 18; Вааилий, епископ. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории. — К., 1911. — С. 35.
- 11 Илизаров С. С. Русский город глазами историков XVIII в. // Русский город. — М.: Изд. МГУ, 1976. — С. 156.
- 12 Падин В. А. Трубчевск. — Изд. 2-е, доп. и испр. — Тула, 1975. — С. 6.
- 13 Куза А. В. В граде Игореде // Наука и жизнь. — 1981. — № 2. — С. 140.
- 14 Материалы для историко-статистического описания... — С. 10.
- 15 Сбитнев И. Новгород-Северский // Отечественные записки. — 1828. Ч. 35. — С. 331—332.
- 16 Зверинский В. В. Материалы для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи. СПб., 1890. — Ч. 1. — С. 242.
- 17 Материалы для историко-статистического описания... — С. 24.
- 18 Рклицкий М. Город Новгород-Северский, его прошлое и настоящее // Земский сборник Черниговской губернии. — 1899. — № 1. — С. 42.
- 19 Халіман Г. Ярославова криниця // Радянське Полісся (Новгород-Сіверський). — 1997. — 8 травня.
- 20 Максимович М. А. Песнь о полку Игореде: Критическое исследование // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1887. — № 1. — С. 45.
- 21 Історія Русів / Переклад І. Драча. — К., 1991. — С. 119.
- 22 Вошов Святослав. Цупринський яр // Радянське Полісся. — 1996. — 4 грудня; Воїнов Святослав. А що скажуть інші? // Радянське Полісся. — 1997. — 29 січня.

2. Стольний град

- 1 Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. — К., 1972. — С. 13.
- 2 Коваленко В. П. Кордони та природні умови літописної Сновської тисячі // Археологічні старожитності Подесення. — Чернігів, 1995. — С. 79.
- 3 Там само. — С. 79—82.

- 4 Казаков А. Л., Коваленко В. П. Летописные города Новгород-Северского княжества в эпоху «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и Путивльщина — Путивль, 1987. — С. 34—35.
- 5 Куза А. В. В граде Игореве // Наука и жизнь. — 1981. — № 1. — С. 140—141.
- 6 История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область — К., 1988. — С. 491.
- 7 Куза А. В., Коваленко В. П., Моця А. П. Чернигов и Новгород-Северский в эпоху «Слова о полку Игореве» // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988. — С. 59.
- 8 Там само. — С. 60.
- 9 Куза А. В. Вказана праця — С. 140; Археологические открытия 1979 года. — М., 1980 — С. 280, 281.
- 10 Из истории Новгорода-Северского: Документы и материалы. — Чернигов, 1989. — С. 15—16. — Документ № 4.
- 11 Корнеев А. П. История промысла диких зверей на Украине. — К., 1953. — С. 12—13, 19—20.
- 12 Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., — 1972. — С. 36—44.
- 13 Куза А. В., Коваленко В. П., Моця А. П. Вказана праця. — С. 61.
- 14 Из истории Новгорода-Северского... — С. 17. — Документ № 9.
- 15 Материалы для историко-статистического описания города Новгорода-Северска. / Вступ, статья И. Самчевского. — К., 1953. — С. 10.
- 16 Там само. — С. 27.
- 17 Куза А. В., Коваленко В. П., Моця А. П. Вказана праця. — С. 61.
- 18 Материалы для историко-статистического описания... — С. 9—10; Рклицкий М. Город Новгород-Северский, его прошлое и настоящее // Земский сборник Черниговской губернии. — 1899. — № 1. — С. 40.
- 19 Большаков Л. Н., Коваленко В. П., Раппопорт П. А. Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Северского // Славяно-русская археология. — 1989. — Вып. 195. — С. 52—53.
- 20 Куза А. В., Коваленко В. П., Моця А. П. Вказана праця. — С. 61.
- 21 Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1993. — Т. 1. — С. 167—168.
- 22 Из истории Новгорода-Северского... — С. 15. Документ № 3.

